

شرح و تفسیر نقشه خریطه شهر تبریز در حال انقلاب

به تاریخ رمضان ۱۳۲۶ ق سپتامبر ۱۹۰۸ م

کامران صفامنش

رسیده است، می تواند مفید واقع گردد.
در اینجا بر خود واجب می دانم از زحمات سرکار خانم
مهندس ملکوتی که در تنظیم این نوشتار کوتاه اینجانب را یاری
نمودند سپاسگزاری نمایم.

مشخصات کلی نقشه

نقشه بر روی کاغذی به ابعاد $۲۲/۵ \times ۵۹$ سانتیمتر با چاپ سنگی
به طبع رسیده ولی ابعاد کادر اصلی ترسیمات $۲۴ \times ۵۰/۵$
سانتیمتر است. در گوشه سمت راست آن تاریخ و نام کامل نقشه
به زبانهای فارسی و فرانسوی به شرح زیر ذکر شده است.

«خریطه شهر تبریز در حال انقلاب» رمضان ۱۳۲۶ ق

LA CARTE DE TAURIS

PENDENT LA, REVOLUTION

27 SEPTEMBER (1908)

کلیات نقشه مورد نظر از جمله عوارض طبیعی، خطوط تراز شیب
در کوههای مجاور شهر، قطعه بندی ها و عناصر شهری آن با
مقیاس ۱:۲ و به طور واضح و دقیق از روی نقشه دارالسلطنه
تبریز اقتباس گردیده است. در نقشه اصلی که در تاریخ دوازدهم
شعبان ۱۲۹۷ ق، توسط محمد رضا مهندس و سرهنگ
قرهچه داغی ترسیم شده و در دارالطباعه مقدس الاقاب کربلائی
اسدآقا در تبریز با چاپ سنگی به طبع رسیده، به دلیل مقیاس
بزرگتر، هدف از ترسیم آن که معرفی وضع موجود شهر با
نت ممکن در زمان خود بوده است، جزئیات بیشتری

مطالبی که در مقاله حاضر ارائه می گردد، حاصل بررسی
نقشه موردنظر و مقایسه تطبیقی آن با نقشه دارالسلطنه تبریز
است که نگارنده سعی نموده در طی یک ضرب الاجل ۲۴ ساعته و
درحد بضاعت خود به آن بپردازد. در اینجا لازم می دانم از آقای
دکتر فرهاد فخاری تهرانی که انگیزه این اقدام را فراهم آوردند،
سپاسگزاری نمایم.

نقشه مذکور یک سند تاریخی و جغرافیایی بسیار باارزش
است که اصل آن متعلق به مرحوم میرزا باقرخان نوری
(صفامنش) بوده و در آن یکی از حساس ترین مقاطع نبردهای
مشروطه در تبریز و صف آرائی نیروهای ملی در مقابل نیروهای
دولتی به تصویر درآمده است. خوشحالم که این نقشه با چاپ در
مجله اثر معرفی می گردد و امیدوارم مورد توجه صاحب نظران و
علاقمندان قرار گیرد. همچنین به منظور ایجاد سهولت برای
محققین یک نسخه از نقشه موردنظر را به موزه مشروطه تقدیم
نمودم.

قصید نگارنده از این مقاله ذکر تحولات تاریخی شهر تبریز در
دوره مشروطه نیست، بلکه لازم است مطالبی که در پی می آید، با
مدارک تاریخی مرتبط با جنگهای مشروطه در تبریز از جمله
کتاب تاریخ مشروطه ایران تألیف مرحوم احمد کسروی مطابقت
داده شود. علاوه بر آن برای آشنایی بیشتر با ساختار کالبدی
شهر تبریز که بسیاری از اتفاقات تاریخی در قالب آن شکل گرفته
است مراجعه به دو مقاله از نگارنده و همکاران آقایان مهندس
بهروز منادی زاده و مهندس یعقوب رشتچیان که در شماره ۱۸
فصلنامه فرهنگی و اجتماعی گفتگو در زمستان ۷۶ به چاپ

دیده می‌شود، که از جمله آنها می‌توان به ارائه جداولی راهنما حاوی فهرست محلات و عناصر آنها مانند کاروانسراها، آب انبارها، میادین، یخچالها، قبرستانها و حتی تعدادی از خانه‌های مهم اشاره کرد.

اما در نقشه مورد بحث، به دلیل کوچک بودن سطح آن که حدود ۴ نقشه اصلی است، علاوه بر حذف جداول راهنمای محلات، بعضی از جزئیات حذف شده و معرفی عناصری که در نقشه ارائه شده‌اند نیز برای ایجاد تناسب با مقیاس آن به صورت مختصر و ساده‌تری قلم‌زنی شده است. در جدول جدیدی که در مکان جدول راهنمای نقشه اصلی و برای معرفی علائم بکار رفته در نقشه ارائه شده، ۸ علامت برای مشخص کردن مکان استقرار مساجد، کاروانسراها، بازارچه‌ها و دکاکین، کوچه‌ها، حمامها، قبرستانها، باغ‌ها و مزرعه‌ها، زمین‌های باغی به کار رفته و از معرفی سایر علائم به کار رفته در نقشه دارالسلطنه تبریز که تعداد آنها به ۲۰ عدد می‌رسد صرف‌نظر شده است. نشانه‌هایی که از کاربرد آنها در جدول علائم نقشه مورد بررسی اجتناب شده، عبارتند از بقعه امامزاده، مدارس، یسپالها، خرابه، ارگ، قراولخانه‌ها، رودخانه و پلها، کارخانه‌ها، آسیابها، کوره‌های آجرپزی، کوره‌های آهک‌پزی و کوهها. در مقابل به دلیل ماهیت تاریخی نقشه و هدف از ترسیم آن که همان‌طور که تصویر کشیدن موقعیت خاص شهر به هنگام نبردهای مشروطه خواهان و نیروهای دولتی در سال ۱۲۲۶ ق بوده است، ۲ علامت جدید به نقشه اضافه شده که عبارتند از: رنگ زرد برای محوطه در تصرف دولتیان، ترکیب ضربدر و مربع توپر قرمز برای استحکامات دولتیان، ترکیب ضربدر و دایره توپر قرمز برای استحکامات مشروطه خواهان و خط قرمز برای مشخص کردن خط حرب. علاوه بر این ۴ علامت، از رنگ قرمز کم‌رنگ برای معرفی نواحی تحت تسلط نیروهای ملی استفاده شده که در جدول راهنما معرفی نگردیده است.

عناصر طبیعی شهر از جمله رودخانه‌های میدان چائی و قوری چای و ارتفاعات اطراف شهر که عمدتاً در شمال شرقی آن قرار دارند، به طور دقیق از روی نقشه دارالسلطنه تبریز اقتباس

شده است. عناصر شهری مهم شامل بازار و قطعات آن، حصار شهر، معابر اصلی و فرعی، محلات، ارگ، قیصریه، توپخانه، جبه‌خانه، باغ شمال، باغات، مساجد، کاروانسراها، آب انبارها، آسیابها، قبرستانها، سربازخانه‌ها و حمامها نیز همانند نقشه دارالسلطنه تبریز ولی با جزئیات کمتر و به صورت خلاصه ترسیم شده است. در نقشه مورد بررسی نام کلیه محلات با همان شیوه نگارش به کار رفته در نقشه اصلی ذکر شده و در این امر جهت خطاطی نامها و مکان جایگزینی آنها در نقشه و مقدار کشیدگی کلمات و حروف با وضوح اقتباس شده. نکته قابل توجه دیگر آنست که محل استقرار تعدادی از مکانها که در این نبرد ملی از اهمیت خاصی برخوردار بوده‌اند نیز معرفی شده که به اهمیت این سند تاریخی می‌افزاید. از جمله آنها می‌توان موارد زیر را نام برد.

- محل انجمن قدرت در نزدیکی یکی از استحکامات نیروهای ملی واقع در شمال قبرستان قاسم خان در کنار مسیر موسوم به «خیابان»
- محل سرباز خانه ملی در کنار مسیر «خیابان»
- محل قنسولخانه‌های فرانسه، عثمانی و آمریکا در غرب ارگ، در محله مه‌دمین که در نقشه دارالسلطنه تبریز این مکانها فقط با نام کوچه مستشارخانه و حمام مستشار مشخص شده است.
- محل قنسولخانه‌های انگلیس و روس در محله ارمنستان یا محله پاساژ امروزی که در نقشه دارالسلطنه با نام خانه قنصل انگلیس و روس معرفی شده‌اند.
- محل انجمن ایالتی در جنوب راسته کوچه و در نزدیکی خانه و مسجد حجة الاسلام که این مکان در نقشه دارالسلطنه مشخص نشده است.
- در مورد مقیاس نقشه و علائم آن باید اشاره کرد که اگر چه در نقشه دارالسلطنه تبریز دو نوع مقیاس یکی برحسب ذرع و دیگری برحسب قدم برای تخمین فواصل بر روی نقشه ارائه شده است و نقشه مورد نظر نیز با نسبت ۱:۲ در مقیاسه با نقشه اصلی ترسیم شده ولی در نقشه مورد بحث با هیچیک از روشهای متداول مقیاس معرفی نشده است.

از دیگر علائم بکار رفته در نقشه می‌توان به علامت جهت شمال و جنوب و انحراف از قبله اشاره کرد که عیناً از نقشه اصلی و با همان جزئیات و مشخصات به نقشه مورد بررسی انتقال یافته است.

اطلاعات خاص ارائه شده در نقشه

بر اساس اطلاعات ارائه شده در نقشه و با بررسی نحوه کاربرد رنگهای زرد و قرمز کمرنگ در آن، مشخص می‌گردد که در زمان انقلاب تبریز، محلاتی از شهر که در تصرف دولتیان بودند عمدتاً در شمال رودخانه‌های قوری چای و میدان چائی قرار داشته‌اند و تنها منطقه‌ای در شمال رودخانه میدان چائی که جزء متصرفات نیروهای ملی بوده و با قرمز کمرنگ مشخص شده محله امیرخیز در شمال شرقی شهر بوده است. اگر این ناحیه نیز نادیده گرفته شود، رودخانه میدان چائی خط مرزی میان دولتیان و مشروطه خواهان بشمار می‌رفته و بیشتر جنگ‌ها و خونریزی‌ها در نزدیکی این رودخانه‌ها رخ داده است.

با استقرار نیروها در دو سوی رودخانه یک خط حرب اصلی که با رنگ قرمز معرفی شده شکل گرفته که از سلاح‌خانه در شمال محله امیرخیز شروع شده و با امتداد در مسیر رودخانه به شمال بازار می‌رسد، در این قسمت بیشتر منطقه بازار در اختیار نیروهای ملی بوده و شمال بازار یعنی میدان صاحب‌الامر و مقام صاحب‌الامر و اطراف آن در اختیار نیروهای دولتی بوده که تنها منطقه در جنوب رودخانه است که دولتیان در آن استقرار داشته‌اند. بدین ترتیب خط حرب با رسیدن به شرق بازار به سمت جنوب کشیده شده و با گذر از محدوده بازار مجدداً در مسیر رودخانه میدان چائی ادامه یافته و در نهایت به باغ صاحب دیوان ختم شده است.

بر این اساس استحکامات و متصرفات دولتیان در شمال رودخانه قوری چای و میدان چائی در محلات بیلانکوه، باغ‌مشیه، پل‌سنکی، شش کلان، سرخاب و شتریان قرار داشته و سایر متصرفات و استحکامات آنها در خارج شهر در باغ صاحب‌دیوان، رودخانه اجی و قراملک واقع بوده است.

جالب آنکه این ۲ منطقه که در خارج از حوزه نقشه قرار گرفته، برای توصیف شرایط زمان به طریق جالبی با یک تخطی از اصل ترسیمات جغرافیائی به کناره کادر نقشه آورده شده و بدین ترتیب این امکان فراهم آمد که در محل استقرار نیروهای دولتی در حوه خارج از شهر نیز به صورت دقیق به نمایش درآید.

بدین ترتیب بر اساس اطلاعات منعکس شده در نقشه مناطق تحت تصرف نیروهای ملی به غیر از محله امیرخیز که در شمال رودخانه میدان چائی قرار داشته، و حراست آن را ستارخان عهده‌دار بوده، عمدتاً در جنوب رودخانه‌ها متمرکز بوده است این محلات که نگهداری آنها توسط باقرخان و مجاهدان صورت می‌گرفته عبارت بودند از: محلات چهار منار، بازار، شمال مهادمهین، مقصودیه، نوبر، محله خیابان، و مارالان.

در نقشه مورد نظر در هر یک از نواحی تحت تصرف نیروهای ملی و یا دولتی تعدادی علامت به نشانه حضور استحکامات رسم شده و به وسیله آن محل تجمع نیروها و پایگاههای مبارزه مشخص شده است. بدین ترتیب بر اساس اطلاعات نقشه، استحکامات دولتیان در خارج از شهر عمدتاً در شرق کوه زرد، باغ صاحب‌دیوان و رودخانه آجی استقرار یافته بودند و علاوه بر آن در این مکانها اردوهای دولتی نیز برپا بوده است و در کنار آنها علامت یک خیمه به نشانه استقرار اردو ترسیم شده ولی در منطقه قراملک هیچ علامتی دال بر حضور نیرو و یا استحکام خاصی رسم نشده است. این اردوها عمدتاً محل استقرار نیروهای دولتی بودند که از شهرهای مجاور به یاری نیروهای دولتی به تبریز آمده و در خارج شهر اردو زده بودند.

در صفحه ۷۵۱ کتاب تاریخ مشروطه ایران درخصوص نواحی تحت تصرف نیروهای دولتی آمده است:

گذشته از دوجی و سرخاب و ششکلان و باغمشیه که در دست دولتیان است و سراسر مسافت را یک فرسنگ کمابیش سنگر بسته و تفنگچی نشانده اند در سر جای دیگر نیز دولتیان لشکرگاه میدارند: یکی باغ صاحب دیوان و دشت شاطرانلو در شرق که عین الدوله و سهدار با سپاهیان انبوه از سوار و سرباز جا میدارند، دیگری میان ساوالان و پل آجی در شمال غرب که سپاه ماکو لشکرگاه گرفته اند.

سوی قراملک در غرب شهر که سالار ارفع با دست‌های خود نشیمن کرده، سپاه ماکو که پیش می‌آمد رو بسوی امیر خیز می‌داشت. چنانکه لشکرهای عین الدوله و سپهدار رو به سیابان میداشتند. دوچی و آن کولها بهر دو از خیابان و امیر خیز میداشت. آن دسته در قراملک بهنگام فرصت میتوانستند از راه گس‌مشاوان یا هکماوار خود را بامیر خیز برسانند. رویهمرفته جای امیر خیز سخت تر و بیمناک تر می‌بود.

محل سایر استحکامات دولتی در حوزه سبلات شمالی شهر و در باغ صفا، در جنوب کوه عینعلی و در محله سرخاب و در کنار قبرستان شتریان در کنار محل کاروانسرای شستی جعفر دیده می‌شود. استحکامات نیروهای ملی عمدتاً در سبلات مرکزی و جنوبی شهر استقرار یافته بودند و در مجموع ۱۲ نقطه با علامت استحکامات ملی بر روی نقشه مشاهده می‌شود که مکان آنها به شرح زیر است.

سه استحکام در شرق شهر و به صورت تقریباً نزدیک به هم در طول مسیر نسبتاً عرضی موسوم به «سیابان» که در شرق به دروازه‌ای به همین نام ختم می‌شود، استقرار یافته‌اند. اولین آنها در مسیر «خیابان»، دومین در کاروانسرای واقع در شمال قبرستان قاسم خان و سومین در کاروانسرای واقع در شمال مسجد و قبرستان جهان‌شاه علامتگذاری شده است. همانطور که قبلاً ذکر شد دو مکان مهم دیگر بناهای انجمن قدرت و سرپازخانه ملی نیز در نزدیکی این سه استحکام قرار داشته‌اند و از اینرو این منطقه از نظر نیروهای ملی اهمیت خاصی را به خود اختصاص می‌داده است. از این محل نیروهای مشروطه خواه به رهبری باقرخان در مقابل نیروهایی که در استحکامات باغ صاحب‌دیوان مستقر بودند و هر از چند گاهی به قصد غارت و کشتار به شهر حمله می‌کردند به مقاومت و مبارزه می‌پرداختند. استحکام دیگر در مجاورت خط حرب و در جنوب رودخانه میدان چائی در شمال توت‌زار میرزا رضای سیلی علامتگذاری شده و در مقایسه بین دو نقشه به نظر می‌رسد که این باغ درست در جنوب مکانی که رودخانه با زاویه‌ای تند تغییر مسیر می‌دهد قرار گرفته بوده است.

بزرگترین استحکام نیروهای ملی در محل ارگ و با علامتی حدوداً ۴ برابر سایر علائم ترسیم شده که نشان دهنده اهمیت و یا مرکزیت این استحکام ملی بوده است. مکان استقرار سایر استحکامات به شرح نقشه عبارت بودند از:

- استحکام محله امیرخیز در شمال رودخانه میدان چائی، شرق باغ حاج محمد سعید و در کنار کوچه الله‌وردی‌خان که تنها استحکام نیروهای ملی در شمال رودخانه و محل استقرار ستارخان و نیروهای مجاهدین بوده و سخت‌ترین نبردها در همین حوالی رخ داده است. یکی از بحرانی‌ترین شرایط نبرد در صفحه ۷۱۴ کتاب تاریخ مشروطه ایران چنین نقل شده است:

«امیر خیزبان از ترس خانه‌های خود را گزارده دست بهچگان خود را گرفته از میان آتش بیرون می‌شافتند ... سواران دم دروازه استانبول هشت کاروانسرای بزرگ را به دست آورده و سنگر گرفته گلوله سر سنگرهای ستارخان می‌بارانیدند. از آنسوی دسته‌های دیگری از چند کوچه دیگر پیش رفته و خود را بکوچه بزرگ امیرخیز که جایگاه ستارخان در آنجا بود رسانیده از کاروانسرا، مسجد به تیراندازی پرداختند»

- استحکام محله چوست دوزان، در نزدیکی حمام و احتمالاً در کاروانسرای حاجی کاظم

- استحکام محله سنجران که در مقایسه تطبیقی به عمل آمده با نقشه دارالسلطنه، در نزدیکی مسجد حاجی علی‌اصغر و در جنوب کاروانسرای حاجی ملاباشی و ملامحمد دائی مستقر بوده است.

- استحکام واقع در شمال غربی شهر در جامیش آباد، در نزدیکی مسجد جامیش آباد و در کنار گذر اصلی این محله. این استحکام در مقابل منطقه تحت تصرف نیروهای دولتی در قراملک ظاهر می‌شده است.

- استحکام محله لیلی آباد در انتهای گذر شرقی باغ ملک قاسم میرزا و در جنوب همین باغ

- استحکام واقع در جنوب محله نویر، در شمال یانوق و در غرب باغچه کربلائی محمدرحیم و در کنار محوری شمالی-جنوبی که از مقصودیه عبور می‌کند و به دروازه نو

می‌رسد.

- استحکامات محله مارالان، که در ۳ نقطه نزدیک به هم تمرکز یافته‌اند و علامت آنها پائین‌تر از مسجد مارالان، در کنار قبرستان و آسیاب و باغ ابوالفضل و باغ محمد حسن بیک و در جنوبی‌ترین نقطه مسیری قرار گرفته که محله مارالان را به قیاس متصل می‌کند. در نزدیکی این استحکامات علامت ۴ آسیاب ترسیم شده و نمایانگر حضور استحکامات در کنار تجمع آسیابها به دلیل نقش استراتژیک آنها در حین نبرد بوده است.

جالب آنکه تعدادی از استحکامات نیروهای ملی در خارج از مناطق تحت تصرف این نیروها استقرار یافته بودند و همین امر موجب گردیده تعدادی خط حرب فرعی در اتصال بین این استحکامات و مناطق تحت تصرف نیروهای دولتی شکل بگیرد که تماماً در نقشه با خطوط قرمز باریک به نمایش درآمده است.

یکی از این خطوط ۳ استحکام متمرکز نیروهای ملی در کنار آسیاب‌های واقع در جنوب شهر را به استحکامات نیروهای دولتی واقع در غرب کوه زرد مرتبط می‌کرده است. دیگری از ارتفاعات موسوم به قله به سمت غرب و تا محل اتصال آن به رودخانه امتداد می‌یافته، خط حرب فرعی دیگر مسیر خیابان را به کنار رودخانه قوری‌چای متصل می‌کرده و آخرین آنها از استحکامات نیروهای ملی در غرب شهر واقع در جامیش آباد به منطقه تحت تصرف نیروهای دولتی در قراملک امتداد می‌یافته است.

این خطوط محل عبور سپاهیان و مسیر حمله دولتیان به شهر و یا حمله نیروهای مشروطه خواه برای یکسره کردن کار دولتیان بوده است چنانکه در صفحه ۷۶۴ کتاب تاریخ مشروطه ایران آمده است:

... ستارخان بهتر دانست که با جنگ قراملک را از پیش بردارند. این بود روز سه شنبه بیست و چهارم شهریور (۱۸ شعبان) هنگام پسین دسته هایی از مجاهدین ناگهان آهنگ آنجا کردند. قراملکیان دلیرانه ایستادگی نمودند و جنگ سختی درگرفت. باغها و کشتزارها که بدرازی نیمفروسخ کمابیش میانه شهر و آن آبادی نهاده پراز آتش گردیده و از هر سو گلوله آمد و شد می‌کرد.

نکته دیگری که به عنوان ابهام قابل توجه در نقشه مشاهده

می‌گردد، رنگ آمیزی ارتفاعات کوه عینطی و قله بارنگ قرمز کمرنگ است که می‌تواند به منزله استقرار نیروهای ملی در این مناطق تلقی شود ولی با مراجعه به مدارک و اسناد تاریخی این امر تأیید نمی‌گردد.

گذشته از خصوصیات کلی و توصیفی نقشه موردنظر، این سند تاریخی از نظر نوع به تصویر کشیدن یک واقعه حماسی کم نظیر است. آنطور که در نمونه‌های قدیمی‌تر دیده می‌شود جنگ‌ها در قالب نقاشی‌ها به سبک مینیاتور مصور می‌گردید. که این روش در تصویرسازی‌های شاهنامه و صحنه‌های جنگی که با سبک مینیاتور ایرانی هند موسوم به مغول مصور گردیده، نمونه‌های بارز و متعددی دارد. در دوره صفویه تعدادی از جنگ‌ها و پیروزی‌های شاه‌عباس و شاه طهماسب به صورت نقاشی واقع گرا که متأثر از سبک اروپائی بود، ترسیم شده است و همچنین جنگهای ایران و روس نیز به همین سبک و سیاق ثبت شده است که اکثر آنها در موزه ملی روسیه نگهداری می‌شوند. در این گونه نقاشی‌ها نام کوه‌ها و عناصر طبیعی و استحکامات با کمک نقاشی و با حالتی نمادین ذکر می‌شد و آرایش سپاهیان نیز به طور واقع‌گرا ترسیم می‌گردید. ولی در سند مورد بحث شاید برای اولین بار شرح جنگ به وسیله نقشه صورت گرفته و بر روی آن علائمی که معمولاً در نقشه‌های جنگی اروپائی به کار می‌رفت مانند استحکامات، خط حرب مورد استفاده قرار گرفته است. ولی از آنجا که این نقشه در نوع خود جزء اولین گامها به شمار می‌رود هنوز عنصری نمادین از گذشته را به همراه دارد و در آن محل اردوها به وسیله تصویری نمادین از خیمه‌ها به نمایش درآمده و به حسب طبیعت نمایشی آن در جدول راهنما نیز معرفی نشده است.

نقشه موردنظر سندی جالب و باارزش از یک حادثه تاریخی است که بصورت یک نقشه شهری ضبط گردیده است و در فرصتهای دیگر شایسته است با انطباق کامل آن با توصیف‌ها و ذکر حوادث که در اسناد تاریخی موجود است مورد بررسی دقیق‌تر قرار گیرد.